

Кириченко Римма Вікторівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри політології та соціології
Київський національний університет технології та дизайну

**АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ
РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ ЧИТАЧЕМ**

У статті проаналізовані теоретичні підходи та наукові погляди до проблеми розуміння тексту читачем, систематизований та розкритий зміст основних понять даної проблематики, окреслені можливі перспективи подальших наукових пошуків. Результати теоретичних досліджень можуть бути використані викладачами та студентами вищих навчальних закладів для покращення роботи з текстом.

Ключові слова: розуміння тексту, смисл, когнітивний підхід, комунікативний підхід, когнітивні операції, діалогічна взаємодія з текстом, рівні розуміння, критерії розуміння.

Актуальність дослідження. Проблема розуміння в останній час стає однією з центральних проблем не лише психології, а усіх гуманітарних наук. Пов'язане це передусім з тим, що сучасна культура все частіше має справу з ситуаціями, коли виникає необхідність в розумінні. Крім того, однією з головних психологічних потреб людини як соціального індивіда є потреба в розумінні нової інформації. Ефективність підготовки спеціаліста у вищому навчальному закладі великою мірою залежить від ступеня розуміння текстової інформації. Однак більшість дослідників та педагогів відмічають недостатній рівень читацьких вмінь студентів вищих навчальних закладів, що утруднює не лише навчальну, а й самостійну роботу (Бондаренко С. М., Гранік Г. Г., Левіна В. А., Концева Л. А., Неволін І. Ф., Чепелева Н. В. та ін.).

Постановка проблеми. Особливе місце у дослідженнях проблеми розуміння посідає питання розуміння тексту, яке у другій половині ХХ століття виділилося в окремий напрямок наукових пошуків. При цьому більшість дослідників, що розробляли проблему, тлумачили розуміння текстового повідомлення як процес породження та засвоєння смислів, основними характеристиками якого є вияв, відновлення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез, породження нового смислу (Бондаренко С. М., Брудний А. А., Васильєв С. О., Гранік Г. Г., Жинкін М. І., Концева Л. А., Лурія О. Р., Чепелева Н. В. та ін.).

Однак розумінню тексту, зокрема, навчального, у дослідженнях з проблем психології розуміння приділено недостатню увагу. За навчальними планами підготовки спеціалістів технічних ВНЗ ні з курсу «Психологія», ні з курсу «Психологія та педагогіка у вищій школі» годин на вивчення теми «Текст» не відводиться. Студенти зазнають значних труднощів в роботі з текстом, не володіють основними прийомами смислового аналізу тексту, не

вміють вибудувати його логічну та смислову структуру, виділити головну думку. А щоб сформувати і удосконалити уміння студентів працювати з текстом, потрібно навчити розуміти не тільки зовнішню структуру тексту, а й смислову. Досягти цієї мети можна буде за умов озброєння студентів, майбутніх спеціалістів знаннями про текст, про культуру читання тексту, ознайомлення з прийомами та методами роботи з текстом, спрямованими на його розуміння.

Метою нашої роботи є дослідження основних психологічних підходів до проблеми розуміння текстів, спрямоване на формування знань про текст у читача та ознайомлення з методами роботи з текстом для покращення підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах.

Основні завдання дослідження:

- Проаналізувати спільні та відмінні підходи до проблеми розуміння тексту у психологічній літературі.
- Виявити рівні розуміння тексту та охарактеризувати основні критерії адекватного розуміння твору.
- Ознайомити з прийомами та методами роботи з текстом, спрямованими на його розуміння.

Спираючись на визначення Н. В. Чепелевою розуміння тексту як процесу породження та засвоєння смислів, основними характеристиками якого є вияв, відновлення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез, породження нового смислу [8], можна виділити дві складові цього процесу — когнітивну та комунікативну. Перша забезпечується виконанням цілої низки когнітивних операцій читання, друга — діалогічною взаємодією читача з твором. У зв'язку з цим можна виділити два основних підходи до проблеми розуміння тексту — когнітивний та комунікативний.

Для когнітивного підходу характерним є тлумачення розуміння тексту як процесу виявлення або побудови його внутрішньої смислової структури, що призводить, в свою чергу, до вилучення основної думки (концепту) вихідного повідомлення. Цей підхід базується на ідеях М. І. Жинкіна, О. Р. Лурія та А. А. Брудного, які розглядали розуміння твору як процес активної переробки матеріалу шляхом його згортання, компресії, перекладом текстової інформації на внутрішню мову читача. На думку М. І. Жинкіна, у процесі розуміння тексту читач не закарбовує у пам'яті певний розгорнутий контекст, а стискає повідомлення, що сприймається, до смислової теми, що являє собою своєрідний внутрішній код (модель, схему), який еквівалентний, з одного боку, смислового змістові вихідного твору, з іншого — відтворювальному мовленню. В результаті у свідомості читача створюється певний «смисловий скелет», який при необхідності можна розгорнути в повне повідомлення [5].

На думку Н. В. Чепелевої, побудова смислової структури вихідного повідомлення, і, як результат, розуміння тексту, здійснюється за допомогою цілої низки когнітивних операцій розуміння, основними з яких є структурування та переструктурування текстової інформації, її стиснення, семантичне виваження та смислове розмежування матеріалу [8]. Метою операції

структурування є виділення основних змістових елементів тексту та встановлення логічних зв'язків між ними. Ця операція виконується завдяки аналізу змісту твору, порівнянню окремих його фрагментів, смислового групуванню матеріалу та його стисненню. Операція стиснення дає змогу виділити смислові опорні пункти, які є носіями узагальненого смислу окремих фрагментів тексту, за якими відбувається орієнтування у змісті тексту та його наступне відтворення. Вони дають змогу читачеві виділити головне, суттєве для розуміння твору в цілому. Визначальною для розуміння, як зазначає Н. В. Чепелева, є операція переструктурування текстового матеріалу, що дає змогу встановити ієрархію смислів того чи іншого тексту, побудувати його смислову структуру. Забезпечується переструктурування тексту усіма перерахованими вище когнітивними операціями, а також «семантичним виваженням» елементів тексту. Останнє передбачає виділення семантично значимої інформації, відкидання несуттєвого та акцентування уваги у творі на головному.

Таким чином, когнітивна переробка текстового матеріалу, його структурування та переструктурування, актуалізація смислу в процесі читання, встановлення ієрархії смислів є необхідною умовою розуміння тексту.

На думку Н. В. Чепелевої, когнітивне оперування з текстом, що забезпечує його адекватне розуміння, передбачає, крім спеціальних операцій, ведення особливого виду діалогу з ним, який дослідниця назвала пізнавальним. Він включає запитання типу «Чи це дійсно так?», «Що я вже знаю про це?», «Що саме про це повідомляється?». Постановка таких запитань дає можливість уточнити зміст тексту або уявлення читача. В останньому випадку пізнавальний діалог стає рефлексивним [8, 9]. Як зазначає Н. В. Чепелева, основна умова пізнавального діалогу — розрив у знаннях автора і читача, тобто недостатня інформованість останнього про проблеми, що розглядаються в тексті. Це веде до появи інформаційних «шпарин», наявність яких і стимулює запитання читача, які, як правило, зникають після з'ясування незрозумілих питань [9].

Докладна характеристика пізнавального діалогу міститься у працях Г. Г. Гранік, Л. О. Концевої та С. М. Бондаренко [3]. Дослідники виділяють основні його аспекти: постановки запитань до тексту та пошук відповідей на них, пошук прихованих запитань, що містяться в творі, висунення гіпотез, самоконтроль, тобто перевірка правильності висунутих припущень, а також оцінка результатів розуміння.

Велику увагу постановці запитань до тексту приділено й у дослідженнях Л. П. Доблаєва, який тлумачив розуміння як розв'язання проблемних текстових ситуацій. Дослідник виділив основні прийоми робіт, з яких складається процес розуміння тексту: а) складання плану, що передбачає поділ матеріалу на окремі смислові блоки, групування думок та виділення опорних смислових пунктів; б) співвіднесення нового змісту з наявними знаннями та співвіднесення між собою елементів змісту; в) постановка пізнавальних запитань; г) використання образів або наочних уявлень; д) постановка запитань-припущень; е) антиципація, тобто передбачення розвитку змісту; переклад тексту на «свою мову» [4].

Таким чином, підхід до розуміння тексту як до когнітивного процесу, передбачає визначення основних операцій на розуміння, прийомів, за допомогою яких читач співвідносить наявну в тексті інформацію з структурами власного когнітивного досвіду, висуває гіпотези та припущення, формулює запитання до твору.

Комунікативний підхід основний акцент робить на діалогічній взаємодії читача з твором. Переважна більшість представників цього підходу базуються на ідеях М. М. Бахтіна, який тлумачив розуміння як діалогічний процес, що доповнює текст, характеризується активністю і творчим характером. Основною умовою діалогу з текстом є діалогічні відношення, що виникають лише в результаті зіставлення, зіткнення смислових позицій партнерів спілкування. До таких відношень належать полеміка, згода або незгода, сумнів, заперечення, довіра тощо. Однак провідними, найбільш значущими для розуміння тексту, є відношення «запитання — відповідь», що витікає з позиції М. М. Бахтіна відносно смислу як відповіді на запитання [1].

Діалогічна взаємодія з текстом як передумова його розуміння передбачає подвійну активність як з боку автора твору, так і з боку читача. Як зазначає І. В. Скрипник, активність автора полягає у тому, що він повинен заволодіти увагою читача, пояснювати, запитувати, доводити, заперечувати, тобто провокувати читача на відповідь. Саме автор твору є організатором діалогу, який може мати різні цілі: виховний вплив на читача, переконання, критичні зауваження з певного питання [7].

Таким чином, розуміння тексту у сучасних психологічних дослідженнях розглядається як пізнавальний або комунікативний процес, що здійснюється за допомогою когнітивних операцій розуміння (у першому випадку) або ж діалогічних реакцій читача — у другому. Витоки першого підходу лежать у працях Г. С. Костюка, М. І. Жинкіна, А. О. Смірнова та деяких інших дослідників. Другий підхід базується на ідеях М. М. Бахтіна.

Одним з важливіших питань психології розуміння тексту є виявлення рівнів розуміння, що дає можливість, з одного боку — визначити критерії адекватного розуміння твору, з іншого — встановити динаміку цього процесу.

Чепелева Н. В., характеризуючи розуміння тексту за показником його глибини, виділяє такі рівні розуміння: а) перехід від загального сприйняття тексту до виділення у ньому окремих блоків інформації, смислових тем; б) усвідомлення семантичної неоднорідності виділених смислових тем; в) семантичне зважування виділених на попередніх етапах смислових тем; г) встановлення ієрархії смислів у даному конкретному тексті; д) виділення основної ідеї повідомлення, його концепту [8].

А. Б. Коваленко, яка досліджувала розуміння творчих задач, виділила такі рівні цього процесу:

1. Розуміння-впізнавання, при якому розуміння задачі у досвіді особистості відбувається на основі існуючої практики розв'язання таких самих задач (наявність у нього знання, еталону). При цьому такий еталон може бути запозичений особистістю і за межами безпосереднього змісту задачі, наприклад, шляхом спостереження за діяльністю інших.

2. Розуміння-пригадування, яке також спирається на механізми пам'яті, як і розуміння-впізнавання, але актуалізація цього механізму через певні обставини ускладнюється чи уповільнюється. Відрізняє ці рівні й те, що у першому випадку домінує механізм відтворення, у другому — пригадування.

3. Розуміння-аналогізування, яке разом із двома попередніми складають просту форму розуміння.

4. Розуміння-комбінування, яке є складнішим від попередніх як за змістом, так і за характером дій. Акт розуміння досягається у цьому випадку за рахунок звернення і залучення до пошукових дій механізму комбінаторики (комбінацій із наявних у тексті задачі елементів).

5. Розуміння-заперечення, що тлумачиться дослідницею як руйнування стереотипів, яке передбачає готовність або здатність особистості відмовитися від існуючих шаблонів в разі недостатності останніх для досягнення результату, що передбачається умовами задачі.

6. Останній, найвищий рівень, відповідає рівневі, притаманному творчим особистостям, і позначається як творчий [6].

Охарактеризовані вище рівні розуміння спираються передусім на той напрям дослідження розглядуваної проблеми, який був позначений нами як когнітивний. Зупинимося докладніше на тлумаченні рівнів розуміння у межах комунікативного напрямку.

Першим рівні (етапи) розуміння як діалогічного процесу виділив М. М. Бахтін. До них відносяться: а) психофізіологічне сприйняття знаків; б) впізнавання, тобто встановлення значення цих знаків у мові; в) осягнення смислу через співвідношення з цілим та незавершеним контекстом; г) активно-діалогічне розуміння як суперечка — згода і незгода одночасно [1].

На наш погляд, найбільш вдалою з точки зору розкриття активності суб'єкта в процесі розуміння твору діалогічної взаємодії з ним є класифікація рівнів розуміння тексту, запропонована С. А. Васильєвим. В основу своєї класифікації дослідник поклав виконання читачем процедури декодування повідомлення та його вторинного кодування у вигляді нового тексту, тобто створення породження нового смислу «смислу для себе»:

- Перший рівень розуміння — це рівень перекладу на власну мову.
- Другий рівень тлумачиться ним як коментар тексту, тобто відповідь читача, який, з одного боку, відповідає на запитання, що породжує вихідний твір, а з іншого — сам ставить їх та чекає відповіді.

- Наступний рівень — тлумачення, яке С. А. Васильєв розглядає як оволодіння глибинними шарами смислу. Воно характеризується найбільш адекватним розумінням задуму автора та зіставленням його з тими смислами, які вже виділені читачем на попередніх стадіях розуміння.

- Заключним рівнем розуміння тексту є методологічний рівень. Тут відбувається зміщення акцентів з тексту на власні методи його розуміння і аналіз тих прийомів та засобів, які використовував автор, створюючи твір. На цьому рівні відбувається злиття оцінювального та смислового компонентів тексту на основі єдиної методології [2].

Керуючись рівнями (стадіями) розуміння тексту, його процесуальною стороною, дослідники виділяють критерії адекватного розуміння повідомлення, тобто його результативність. Одним з перших проблему критеріїв розуміння запропонував Г. С. Костюк. Він порадив оцінювати ефективність розуміння тексту за показниками глибини, повноти, чіткості та обґрунтованості.

Ми у своєму дослідженні будемо дотримуватися критеріїв розуміння тексту, запропонованих Н. В. Чепелевою. Дослідник, виходячи із концепції розуміння як процесу, що відбувається на двох рівнях — інформаційно-когнітивному і смислового, пропонує критерії розуміння змісту повідомлення, які пов'язані з процесами вилучення та породження смислу. Основними показниками, за якими визначається адекватність вилученого із тексту змісту авторського задуму, виступають обсяг одержаної з тексту інформації (або повнота розуміння) та переструктурування текстового матеріалу з узагальненням його основного змісту (глибина розуміння).

У випадку смислового розуміння, яке досягається в результаті діалогічної взаємодії з текстом, основним критерієм розуміння є синтез, породження нового смислу, яке базується на «смисловій основі» вихідного повідомлення. Основними показниками діалогічного розуміння є постановка запитань до тексту та його автора; з'ясування різних точок зору, представлених в тексті, та коментування твору, що призводить до породження тексту-тлумачення, в якому зафіксований новий смисл, синтезований в результаті діалогічної взаємодії з твором [9].

Розуміння тексту — двосторонній процес, ефективність якого залежить, з одного боку, від сформованих в читача вмій здійснювати його смисло-вий аналіз та вести діалог у процесі читання, з іншого — від структурно-смислових особливостей самого твору.

Висновки

1. Розуміння тексту є складним аналітико-синтетичним процесом, який спрямований на відтворення смислової структури повідомлення та породження нового смислу, що відбувається завдяки сформованій в читача системі когнітивних операцій розуміння і прийомів діалогічної взаємодії з твором.

2. Провідними критеріями, за якими визначається повнота та глибина розуміння навчального тексту, є обсяг вилученої з тексту інформації, виділення положень тексту, які несуть основне смислове навантаження та узагальнення текстової інформації. Рівень сформованості прийомів діалогічної взаємодії з твором, який забезпечує породження в читача нових смислів, може бути визначений за такими критеріями: наявність діалогічних реакцій читача в процесі взаємодії з твором, висловлення припущень щодо подальшого розвитку змісту повідомлення, синтез нового смислу в процесі формулювання основної думки тексту.

3. Автори навчальної літератури для студентів повинні враховувати структурно-смислові особливості текстів, що впливають на їх розуміння.

4. Провідними психолого-педагогічними умовами формування в студентів прийомів розуміння навчального тексту є: 1) спрямованість на оволодіння студентами вміннями свідомої, умисної реконструкції текстового матеріалу за допомогою когнітивних операцій розуміння та діалогічної взаємодії з твором; 2) урахування в процесі створення навчальних завдань структурно-смыслових особливостей навчальних текстів.

Перспективи подальшого дослідження проблеми полягають в розробленні навчального курсу з проблем розуміння навчального тексту.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М., 1986. — 445 с.
2. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста / С. А. Васильев. — К.: Наукова думка, 1988. — 204 с.
3. Граник Г. Г. Когда книга учит / Граник Г. Г., Бондаренко С. М., Концевая Л. А. — М.: Педагогика, 1991. — 256 с.
4. Добраев Л. П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания / Л. П. Добраева. — М.: Педагогика, 1982. — 176 с.
5. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. — М.: Наука, 1982. — 160 с.
6. Коваленко А. Б. Психология розуміння / А. Б. Коваленко. — К., 1999. — 184 с.
7. Скрипник И. В. Психолінгвістическа характеристика внутрителистового діалога: Дис. ... кандидата психологіческих наук / И. В. Скрипник. — Киев, 1992. — 186 с.
8. Чепелева Н. В. Психология чтения учебной и научной литературы в системе профессиональной подготовки студентов: Дис. ... доктора психол. наук / Н. В. Чепелева. — 1992. — 376 с.
9. Чепелева Н. В. Розуміння — Інтерпретація — Діалог / Н. В. Чепелева // «Ars vetus — Ars nova»: М. М. Бахтін. — К.: Гнозис, 1999. — С. 58–76.

Р. Кириченко

кандидат психологіческих наук,
доцент кафедри політології і соціології
Київський національний університет технології і дизайну

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ ПРОБЛЕМЫ ПОНИМАНИЯ ТЕКСТА ЧИТАТЕЛЕМ

Резюме

В статье проанализированы теоретические подходы и научные взгляды проблемы понимания текста, систематизировано и раскрыто содержание основных понятий данной проблематики, очерчены возможные перспективы научных поисков. Результаты теоретических исследований могут быть использованы преподавателями и студентами высших учебных заведений для улучшения работы с текстом.

Ключевые слова: понимание текста, смысл, когнитивный подход, коммуникативный подход, когнитивные операции, диалогическое взаимодействие, уровни понимания, критерии понимания.

R. Kyrychenko

candidate of psychological sciences, associate professor
Kiev National University of Technology and Design

**ANALYSIS OF MAJOR PSYCHOLOGICAL APPROACHES
TO UNDERSTANDING THE TEXT READER**

Summary

In the article different theoretical approaches and scientific views on problems of reader's text understanding are analyzed, the meaning of basic notions of the problem is provided and systemized, possible perspectives of further scientific researches are outlined. The results of theoretical researches can be used by teachers and students of academic institutions for improvement of work with a text.

Key words: text understanding, meaning, cognitive approach, communicative approach, cognitive manipulations, interlocutory interaction with text, levels of understanding, understanding of the criteria.